

Sominee Burungaisoo!

Tusome Kiburunge!

Kitabu cha msingi kwa wasomaji wa awali

Lugha ya Kiburunge

Cocoanee
Burungaisoo

Sominee Burungaisoo!

Tusome Kiburunge!

Kitabu cha Awali kwa Kiburunge ambacho kitatumiwa na mwanafunzi au mwanafunzi pamoja na mwalimu.

Waandishi: Timu ya SIL.

Ushauri kutoka kwa **Samson Joseph Biira & Magdalena Jackson**

Michoro imechorwa na Adamu Peter Biira, Abdilatifu Salumu Dengu, Kasimila Gabrieli, Mch. Amos Elias Jumbe, Thomas K. Nahhadoo, Wilson Saki, Adamu Bakari Saidi na Liz Thomson.

Michoro mingine imetoka *International Illustrations*

CD © 2001 SIL International Literacy Department

Hadithi za Mila na Desturi zimeandikwa na Mch. Amos Elias Jumbe na Salome Boo/a.

Toleo la Nne

© SIL International, 2015

Jinsi ya kutumia kitabu hiki

Kitabu hiki kimeandikwa mahsusi kwa ajili ya Waburunge wanaopenda kujifunza jinsi ya kusoma na kuandika lugha yao. Mtu yeyote ambaye aliyejifunza jinsi ya kusoma na kuandika lugha ya Kiswahili, anaweza kukitumia kitabu hiki na baada ya kupata masomo machache pia ataweza kujua jinsi ya kusoma na kuandika Kiburunge.

Kitabu hiki kina masomo 17. Kila somo limeanza na maelezo mafupi juu ya herufi fulani. Baada ya maelezo hayo kuna mifano ya Kiburunge yenye herufi hizo. Ukishindwa kusoma maneno hayo, kuna tafsiri yake kwa lugha ya Kiswahili ili kukusaidia kugundua maana yake. Baada ya kuzoea kusoma maneno hayo kwa Kiburunge kuna nafasi zilizoachwa wazi zenye mistari kwenye kila somo, ili uweze kufanya mazoezi ya kuandika Kiburunge. Usiwe na wasiwasi kuandika kwenye kitabu hiki, kimetengenezwa kwa kazi hii! Ni daftari lako!

Mwishoni mwa kitabu hiki kuna majibu ya mazoezi yote. Baada ya kufanya zoezi la somo fulani unaweza kuangalia hapo na kusahihisha kazi yako. Usiangalie kabla ya kumaliza mazoezi yako. Ukiangalia mapema hutajifunza chochote.

Kuna kitabu kingine ambacho kitakusaidia kujifunza zaidi kuhusu jinsi ya kuandika Kiburunge. Kitabu hicho kinaitwa, “Giyaadimiisay gu Handikiru gu Burungaisoo” au (“Mwongozo wa Mwandishi wa Kiburunge”) Ukitaka nakala ya kitabu hicho, uwasiliane na Ofisi ya SIL huduma ya lugha Goima, Kondoa, na Dodoma anwani yetu imeandikwa hapo chini.

Shukrani

Tunataka kutoa shukrani kwa hawa watu ambao walitusaidia kutayarisha na kutunga kitabu hiki, hasa **Samson Joseph Biira na Magdalena Jackson** ambao walisahihisha muswada wa kitabu hiki. Tunawashukuru kwa mapendekezo na ushauri wao mzuri.

Maoni au mapendekezo yako

Ukikuta kosa lolote ndani ya kitabu hiki, au ukiwa na swali au pendekezo lolote au ukihitaji nakala nyingine ya kitabu hiki, naomba uwasiliane na:

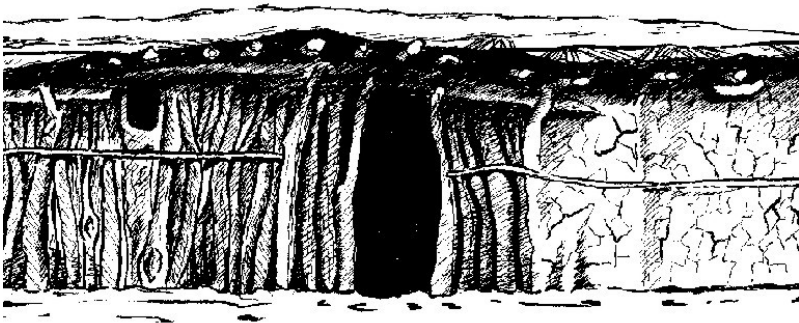
Anna Saini, Ofisi ya Huduma ya Lugha ya Kiburunge GoimaAnwani ya Posta: S.L.P. 97, SIL, Kondoa.

Au Ofisi ya Lugha, Kondoa mjini, karibu na Choka Gesti.

Somo la 1

Ulishajifunza jinsi ya kusoma na kuandika Kiswahili. Sasa ukipenda kujifunza Kiburunge kutachukua masaa machache tu! Hapo chini kuna maneno ya Kiburunge ambayo tayari unaweza kuyasoma.

Herufi zifuatazo umeshajifunza tayari, kwa mfano: **a, b, d, g, i, m, n, r, s, u**

mara

Kiburunge

mara

saga

daba

dinu

mibi

dagara

amasi

Kiswahili

nyumba

kichwa

mkono

asali

kumi

mguu

usiku

Jaribu zoezi lifuatalo. Andika neno la Kiburunge kwa kila neno la Kiswahili. Herufi ya kwanza ya kila neno la Kiburunge imeshaandikwa:

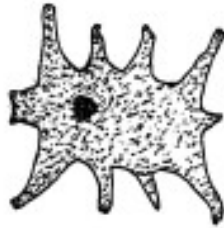
asali	<u>d</u> inu_____
kumi	<u>m</u> _____
kichwa	<u>s</u> _____
nyumba	<u>m</u> _____
mguu	<u>d</u> _____
mwali	<u>d</u> _____
habari	<u>g</u> _____
mimi	<u>a</u> _____
jina	<u>u</u> _____
mtungi	<u>s</u> _____

Hongera! Umeshaanza kuandika Kiburunge! Endelea na masomo yafuatayo na utafaulu kabisa kusoma na kuandika Kiburunge.

(Unaweza kutumia “Giyaadimiisay gu Handikiru gu Burungaisoo,” yaani “Mwongozo wa Mwandishi wa Kiburunge,” kama msaidizi wako. Kuna maelezo zaidi kuhusu lugha yako kwenye kitabu hicho.)

Somo la 2

Sasa tuongeze herufi zaidi ambazo unazijua: e, f, h, j, k, l, o, p, t, w, y.

Fala

Kiburunge

fala

hotu

tami

yondu

kebabu

kori

tipa

bonda

yede yade

waka

jumati

Kiswahili

ngozi

mtoto wa kike

tatu

kazi

mafiga

mwaka

udongo (mchanga)

shimo

kule

nyingine

wiki hii

Fanya zoezi la kujaza maneno hapo chini:

1. mafiga k _ _ _ _ _
2. jogoo k _ _ _ _ _
3. nyumba m _ _ _ _ _
4. shimo b _ _ _ _ _
5. usolo t _ _ _ _ _
6. ngozi _ _ _ _ _
7. mototo wa kike _ _ _ _ _
8. Mwingine (mwanamke) w _ _ _ _ _
9. mtungi _ _ _ _ _
10. mguu d _ _ _ _ _
11. kazi y _ _ _ _ _
12. tatu _ _ _ _ _

Somo la 3

Tena kuna herufi zingine katika Kiswahili ambazo umeshazioea, yaani: **gw, kw, kh, ny, ch**. Ingawa herufi hizo zinaandikwa kwa herufi mbili, zinawakilisha sauti moja tu. Sauti **ch** hutokea mara chache katika Kiburunge na kwa kawaida inatumika kwa maneno yaliyokopwa kutoka kwenye Kiswahili, k.m. **chupaa**. Sauti **kh** inatokea kwa nadra sana katika Kiswahili, lakini inatumika sana katika Kiburunge. Pamoja na herufi **kh** kuna sauti nyingine katika Kiburunge ambayo inawakilishwa na **khw**. Herufi hii haipo katika Kiswahili lakini inatokea mara nyingi katika Kiburunge.

Soma maneno yafuatayo yenye herufi hizo:

gwereti

Kiburunge

gwereti

khapu

yakway

nyeraw

chupaa

khwayla

sakhuru

Kiswahili

mbuzi dume

kosho

ng'ombe

nge

chupa

mtoto wa kike

kutwanga

Fanya zoezi lifuatalo kwa kujaza nafasi zilizoachwa wazi:

kosho

khapu

mtoto wa kike

___ayla

ng'ombe

ya___ay

mbuzi dume

___ereti

chupa

___upaa

kusikiliza

a___amisu

nge

___eraw

Somo la 4

Kuna sauti zingine katika Kiswahili ambazo huandikwa tofauti katika Kiburunge. Katika Kiswahili kuna sauti **ai, ei, oi** na **ao**, k.m. **chai, bei, koroboi** na **ubao**. Katika Kiburunge kuna sauti zinazofanana kiasi na hizo za Kiswahili lakini zinaandikwa tofauti, yaani **ay, ey, oy**, na **aw**. Angalia maneno yafuatayo yalivyoandikwa:

Lagabay

Kiburunge

Kiswahili

lagabay

chungu cha kulia mboga

makay

wanyama wa porini

tigay

wanawake

yakway

ng'ombe

oday

udo

pumbujay

nyuki dume (wengi)

pasliyey

siyo wenyewe

Qoriiidiyey

hawana chakula

goy

yangu

aw

ng'ombe dume

daw

tembo

nyeraw

nge

Jaribu zoezi lifuatalo. Andika neno la Kiburunge kwa kila neno la

Kiswahili:

wanawake

tigay

yangu

g

ng'ombe dume

a

anga

r

wanyama wa porini

m

mtoto wa kiume

n

ninyi

u

nge

ny

Siyo wenyewe

p

Somo la 5

Kiswahili kina irabu (vokali) 5, lakini Kiburunge kina irabu 15.

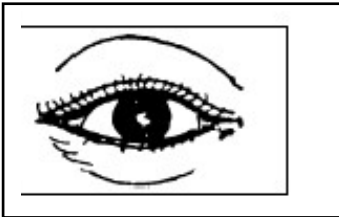
Kiburunge kinatofautisha irabu fupi, irabu ndefu na irabu zenye pumzi inayopitia puani. Kwenye somo hili tutajifunza jinsi ya kuandika irabu ndefu na kuzitofautisha na irabu fupi.

Irabu fupi: **a, e, i, o, u**

Irabu ndefu: **aa, ee, ii, oo, uu**

aā, eē, īī, oō, uū

Soma maneno yafuatayo jinsi yalivyoandikwa. Unapoyatamka jaribu kusikiliza tofauti kati ya maneno yenye irabu fupi na yale yenye irabu ndefu:

Kiburunge

Kiswahili

ila

jicho

ilaa

macho

eea

masikio

eeaa

sikio

ina

yeye

Kiburunge

Kiswahili

aaraa

mbuzi

afa

mdomo

hadee

mwanamke

yede/yade

kule

uurii

panzi

iinaa	deni	kori	mwaka
obu	mininga (aina)	kooloo	jembe
oonu	kibuyu (aina)	bosoroo	uwele
urunga	pua	magiiduu	kuni
uuriya	nyonga	yondu	kazi

Fanya mazoezi kwa kuandika irabu fupi na irabu ndefu kwenye maneno yafuatayo:

jina	<u>u</u> ma	macho ___l___
popo	k__r__k__r__	sikio _____
mojamoja	l__l__l__l__	nyoka d__s__
mwaka	k__r__	panzi__r__
uwele	b__s__r__	jembe k__l__

Sasa kuna mazingira fulani ambapo tunaandika irabu fupi tu, ingawa matamshi yake ni ndefu. Angalia maneno yafuatayo. Utagundua kwamba ndani ya maneno hayo kuna m au n (sauti hiyo huitwa ‘nazali’) halafu konsonanti nyingine, **km. mp, mf, nd, nch, nk, ns, nt.** Irabu zinazotangulia na sauti hizo (yaani konsonanti zinazotanguliwa na nazali) hutamkwa ndefu kila mara. Kwa sababu hiyo siyo lazima kuziandika ndefu kwa sababu kila Mburunge atajua tu kwamba kabla ya sauti hizo irabu zitamkwe ndefu.*

Kiburunge

gompay

gamfa

danda

munchere

Kiswahili

mwamba (siyo: goompay)

kidevu (siyo: gaamfa)

mgongo (siyo: daanda)

wali (siyo: muunchere)

inkoo	sasa	(siyo: iinkoo)
lensee	hata moja	(siyo: leensee)
ansaa	hadithi	(siyo: aansaa)
tantiru	kusonga ugali	(siyo: taantiru)

(*Angalia "Mwongozo wa Mwandishi wa Kiburunge" uk.8)

Fanya zoezi hili kwa kuandika irabu fupi na irabu ndefu kwenye maneno yafuatayo:

mgongo	d <u>a</u> nd <u>a</u>
uso	p <u> </u> nd <u> </u>
sasa	<u> </u> nk <u> </u>
mdomo	<u> </u> f <u> </u>
kidevu	g <u> </u> mf <u> </u>
wali	m <u> </u> nch <u> </u> r <u> </u>
lete!	h <u> </u> nd <u> </u> !
mtu	h <u> </u> d <u> </u>
yeye	<u> </u> n <u> </u>
ngumi	k <u> </u> nd <u> </u>
pimbi	k <u> </u> n <u> </u>
mjomba	m <u> </u> m <u> </u> y
mafua	t <u> </u> mb <u> </u>
nge	ny <u> </u> r <u> </u> w
kijiji, mtaa fulani	t <u> </u> ng <u> </u>
kazi	y <u> </u> nd <u> </u>
nchi	y <u> </u> m <u> </u>
habari, shida	g <u> </u> mb <u> </u>
nguruwe pori	b <u> </u> n <u> </u>
magunzi	b <u> </u> ng <u> </u> y

Somo la 6

Kiburunge kina aina nyingine za irabu, yaani irabu zenye pumzi inayopitia puani. Tunaandika irabu hizo kama ifuatavyo: **aã, eẽ, iĩ, oõ, uũ**

Alama ya kistari kilichojikunja inaitwa 'tilde'. Tunaitumia kwa kutofautisha irabu zenye pumzi inayopitia puani na irabu fupi au ndefu. Alama hiyo iandikwe juu ya herufi ya pili, yaani **aã**, siyo **ãa**, **a~a** wala **aa**.

Irabu zenye pumzi inayopitia puani hutokea **mwishoni mwa maneno** tu! Hazitokei mwanzoni wala katikati ya maneno (ila kwa neno **oõ**, kwa sababu halina herufi nyingine. Pia kwa neno, **ihii'i**, imeamuliwa kuwa na tilde katikati, lakini ni kwa neno hilo tu).

Soma maneno yafuatayo yenye irabu zenye pumzi inayopitia puani:

baruũ

Kiburunge

baruũ

madeẽ

kataã

kibiriĩ

oõ

Kiswahili

mtama

masika

nundu

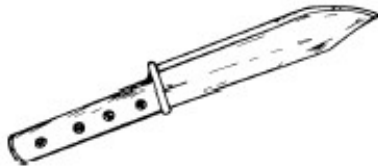
shina

mlima

Somo la 7

Kuna herufi za Kiburunge ambazo hazipo kabisa katika Kiswahili. Mojawapo ni c. Maandishi yake yanafanana kiasi fulani na **ch**, hata matamshi yake yanafanana, lakini ni sauti tofauti, kwa hiyo iandikwe tofauti.

Soma maneno yafuatayo:

catay

Kiburunge

catay

cada

khoca

cufa

ceedee

ciimaa

colokhondiya

dabacu

Kiswahili

kisu

mbili

njoo!

jasho

damu

chatu

gamba la konokono

mchuzi

Fanya zoezi lifuatalo. Andika neno la Kiburunge kwa kila neno la Kiswahili:

mbili cada

twiga _____

kidole _____

kifuko cha nyongo _____

ulimi _____

ncha, kilele _____

ukucha _____

Somo la 8

Herufi nyingine ambayo ipo katika Kiburunge lakini haipo katika Kiswahili ni **hh**. Ingawa sauti hiyo inawakilishwa na herufi mbili, ni sauti moja.

Soma maneno yafuatayo:

hhadaa

Kiburunge

hhadaa

hhoora

hhurii

cigahha

hherehheraa

hhinihhinii

kwahhasi

Kiswahili

fimbo

minyaa

ndege (aina)

nne

machozi

maboga

karibu!

Malizia sentensi zifuatazo kwa kutumia maneno ambayo yameandikwa chini:

1. Hiĩ na catay gu _____

2. Haa yaamu haloo _____ ?

3. La _____ ayage.

4. Ana haã _____ kweerage.

5. Yaa _____ dahhi.

6 Yaani _____ cheeti.

dahhada

hhiyuuma

leehhisi

dihhu

hhamaahhami

cehheemisida

Somo la 9

Herufi **q** katika Kiburunge haipo kwenye Kiswahili. Ipo kwenye Kiingereza lakini sauti yake ni tofauti.

Soma maneno yafuatayo:

qaymoo

Kiburunge

qaymoo

quubu

qeeraa

qipaa

qori

caqaru

daqa

teqeesay

Kiswahili

shamba

nywele

uwerevu

mayai ya chawa

njaa

mapambo

sehemu, eneo

hivi

Angalia jinsi **q** ilivyoandikwa: kichwa chake kinagusa mstari na mguu wake unaelekea chini. Uwe mwangalifu unapoiandika kutofautisha **q** na **g** na namba **9** na **p**.

Fanya mazoezi jinsi ya kuiandika. Kwanza rudia kuandika herufi ambayo imeshaandikwa kwenye rangi ya kijivu, halafu andika kwenye mistari bila msaada:

q q andika mara nne zaidi: _____

Herufi yake kubwa ni **Q**. Inabidi ujifunze jinsi ya kuandika herufi hii. Uwe makini kutofautisha herufi hiyo, **Q**, na herufi kubwa ya irabu **O**. Herufi **Q** ina mkia mfupi.

Fanya mazoezi jinsi ya kuiandika herufi kubwa:

Q Q andika mara nne zaidi: _____

Kuna herufi nyingine inayofanana na **q** ambayo ni **qw** (herufi kubwa yake ni **Qw**).

Soma maneno yafuatayo:

qwaama

Kiburunge

qwaama

qweelii

caaqwa

qwiliqwincoo

daqway

Qwancaee

Kiswahili

zizi la ng'ombe

mzizi (kama vitunguu)

baridi

viasi vitamu vidogovidogo

punda

Wagogo

Somo la 10

Herufi **tl** hutumika katika Kiburunge lakini haipo katika Kiswahili. Sauti hiyo inatokea mara nyingi katika Kiburunge. Soma maneno yafuatayo:

tlubay

Kiburunge

tlubay

tleemaa

tlonga

tlawa

tliitliqisi

qatlal

dantla

Iliitleemu

Kiswahili

mvua

mchana, jua

mawingu

ziwa

gundisha!

wakati

mnana

Mungu

Jaribu zoezi lifuatalo. Andika neno la Kiburunge kwa kila neno la Kiswahili:

asubuhi

heetlawaa

Kesho

mtetemeko wa ardhi

mawingu ya mvua

Mwanzo

mtego wa kanga au kware

Njiwa

Uji

fundi (wa kujenga nyumba)

wivu

ndoto

Somo la 11

Herufi **sl** hutumika katika Kiburunge lakini haipo katika Kiswahili. Mara nyingi watu wanapata shida kuisoma na kuiandika herufi hiyo. Kwa hiyo soma maneno yafuatayo na jaribu kukumbuka jinsi yanavyoandikwa.

slee

Kiburunge

slee

slabaslaba

slubisay

slifoo

slonkheena

aslaa

khisla

dooslimiisay

Kiswahili

ng'ombe (jike)

mchwa

pekecho

midomo

pango la pua

moto

sana

mkulima

Jaribu zoezi lifuatalo. Andika neno la Kiburunge kwa kila neno la Kiswahili:

mwili

slaqwa

Majani

vitu, vyombo

Mchawi

kumbe!

Kinyonga

Mwezi

Uji umepikwa. Tlaatlaqwaa dagaã

Wamekutana Hangii

Somo la 12

Kuna sauti maalum katika Kiburunge ambayo haipo katika Kiswahili. Kwenye alfabeti ya Kiburunge tunatumia alama hii / (mkwaju) kwa kuwakilisha sauti hiyo. Herufi / haina alama maalum kwa kuonyesha herufi kubwa. Kwa hiyo alama hiyohiyo, yaani / inatumika kama herufi ndogo na herufi kubwa pia.

Soma maneno yafuatayo:

/aslaw

Kiburunge

/aslaw

/oona

fa/a

/embee

/ura

/insoolay

du/iya

go/onay

bee/u

kwa/ii

Kiswahili

mnangari

giza nene

ugali

uchafu (katika chombo
chochote au kisimani)

majivu

mshale wenye rungu kichwani

mafuta

vibuyu (aina)

kondoo

sungura

Ukiandika kwa mkono, uwe mwangalifu kutofautisha / na l
vizuri, ili usichanganye herufi hizo.

Malizia sentensi hizi kwa kutumia maneno ambayo yameandikwa
hapo chini:

1. Hĩ _____ tuku!
2. Tlehhidiisay hĩ _____ mara goy.
3. Gumaa _____ kaw letu wakay.
4. Sinaa qayde catay gu _____
5. Haguũ _____ slabaslaba goõ.
6. Diidaw dugu _____ ha hida

boo/imisi

coko/u

ba/aa/ati

wa/a

ciri/idaa

gwaa/i

cu/i

Somo la 13

Herufi ' (mkato wa juu) inawakilisha sauti inayotamkwa kwa kuibana hewa ghafla katika koo na kuiachia tena ghafla. Sauti hiyo haipo katika Kiswahili. Katika Kiburunge huandikwa tu ikijitokeza katikati ya irabu mbili sawasawa.

Soma maneno yafuatayo:

ba'ara

Kiburunge

ba'ara

ma'ay

embere'ee

ii'imoo

coco'omoo

fu'umay

bu'uu'uru

Kiswahili

nyuki

maji

viwavi jeshi

nyoka (aina)

maongezi

nyama

wakati wa mavuno

Uwe mwangalifu kutofautisha irabu ndefu, k.m. **aa**, **ee**, **ii**, **oo**, **uu**, na irabu ambazo zina mapumziko kidogo katikati, yaani **a'a**, **e'e**, **i'i**, **o'o**, **u'u**.

Kufuatana na kanuni za Kiburunge hatuhitaji kuweka mkato wa juu ['] katikati ya irabu tofauti tofauti kwa sababu kila Mburunge anaposoma atajua tu kutamka na mapumziko katikati ya irabu hizo. Kwa hiyo tuandike **tiaa**, siyo ti'aa; **kooani**, siyo koo'ani; **Burungaisoo**, siyo Burunga'isoo.

Herufi ' inaandikwa katikati ya irabu sawasawa tu. Lakini siyo lazima uandike mkato wa juu kila mahali unapokuta irabu sawasawa kwa sababu inawezekana kwamba irabu hizo zinawakilisha irabu ndefu, k.m. **aaraa** (mbuzi), kuna irabu ndefu mwanzoni na mwishoni, usiandike **a'ara'a!**

Fanya zoezi lifuatalo ili ujifunze wapi inabidi kuweka mkato wa juu. Kuna maneno yenye mkato wa juu na kuna maneno ambayo hayana. Maneno yote yameandikwa bila mkato wa juu. Kazi yako ni kuyaandika tena na kuweka mkato wa juu kama ni lazima. Kama sio lazima rudia kuandika tena kama ilivyoandikwa. Kuna mifano miwili inayokuonyesha taratibu hiyo:

maji	maay	<u>ma'ay</u>
kutoka hapa	tiaa	<u>tiaa</u>
nyama	fuumay	_____
wakati wa mavuno	buuuuru	_____
tano	kooani	_____
mbuzi	aaraa	_____
hapo kwako	teesii	_____
Mburunge (mwanamke)	Burungitoo	_____
Kiburunge	Burungaisoo	_____
moyo	muuna	_____
chui	duuma	_____
kwa nini?	sooy	_____

Somo la 14

Lugha nyingi zinatofautisha maana kwa kutamka vokali (irabu) kwa sauti tofauti tofauti. Hata Kiburunge kinatumia sauti ya juu na sauti ya chini katika irabu fulani. Sauti hizo zinaitwa *toni*.

Inabidi tuandike tofauti moja tu: tukimaanisha *wakati utakaokuja* tuandike [oo], tukimaanisha *mazoea* fulani tuandike [oo´]. [oo] inatamkwa bila sauti kushuka wala kupanda, [oo´] inatamkwa kwa sauti inayopanda.

k.m.:

Yoo khufi. Atakunywa (pombe). (wakati utakaokuja)

Yoó khufi. hunywa (pombe). (mazoea)

Yoo hha'aluumidiyay. Watafurahi. (wakati utakaokuja)

Yoó hha'aluumidiyay. hufurahi siku zote. (mazoea)

Alama ya toni, yaani ´, hujitokeza kwenye oo´ tu, haipo kwenye herufi nyingine. Pia iandikwe juu ya o ya pili, yaani oo´, siyo oo wala oo´o.

Sasa umeshajifunza alama mbalimbali ambazo ni ndogo na zinazokaa juu au katikati ya herufi nyingine. Ni muhimu sana kutofautisha alama hizo: oo, oõ, o'o, na oó. Soma maneno yafuatayo:

Kiburunge

oo

oõ

coco'omoo

Yoo khufi

Yoó khufi

Kiswahili

chukua!

mlima

maongezi

Atakunywa.

Hunywa.

Mazoezi

Tafsiri sentensi zifuatazo kutoka katika Kiswahili kwenda kwenye Kiburunge:

1. Khankhay atakuja. Khankhay yoo khay.
2. Huwa nalima. Hoó doosla.
3. /awtu huniangalia. _____
4. Soolay atanyonya. _____
5. Khankhay huwa anakuja. _____
6. Nitachunga. _____
7. Nitalima. _____
8. Soolay hunyonya. _____
9. Mimi huwa nachunga. _____
10. /awtu ataniangalia. _____

Somo la 15

Sasa umejifunza kila kitu ambacho kinahitajika ili uweze kusoma Kiburunge. Sasa hivi kuna nafasi ya kufanya mazoezi ya kusoma.

Soma hadithi zifuatazo:

Kwa/ii haa Slangaslangay

“Ansa!”

“Haaya, haaya!”

Yaa wanta baloo waka Kwa/ii haa Slangaslangay hingaa slaslayri amooge, hingigi tooinaa cehheemisiri. Haa Slangaslangay bee, “Hiiye, ya'a koku gu so'oy cohhi taqay dee gu lou, ugu hoóy dahhamisidaa tu/udimoo?”

Kwa/ii gi ilaki/isi, ina bee, “Ugu haa bawti.” Hikira bee, “Hiiye, sa so'oy teqeesay kaada, poo bere ma tlaatleesani tu/udimoo, sa heedi doo kaba/iye.” Teesaa kwa/ii gi tosaa slahhaai, ina bee, “Nara'a.”

Tooinaa qadimidiri, ginaa ilii tlaatleesiri tu/udimoo. Slangaslangay daa cirihhi goo, gi tosaa gii tlo/osi danda gu Kwa/iige. Kwa/ii tosaa ilaqinci tu/udimoo, Slangaslangay kogo/o dandage.

Qatlay giyaa ilii dayri daqatiray hingaa ilii ila/imbidirige, Slangaslangay yaatii tlo/osi, “Jika/a!” pandaage, gi tosaa kaay, ina bee, “Haã antii ana gungii cati. Ugu hhidinta tu/udimoo.”

Kwa/ii dugwaa teesaaqay hiidahhasi ha Slangaslangay.

Ti'ii na nambaranambooo dosi.

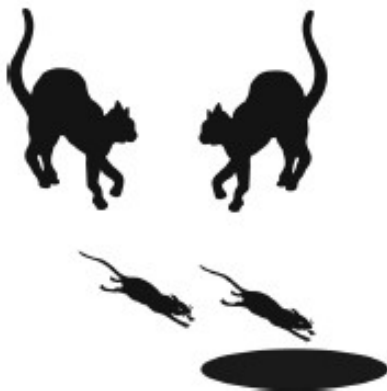
Iinaa gu Nyaauu haa Ungusimoo

Letu waka nyaauu yaa konta slaqumu qaymoo dosii. Higi tosaa waauti kakaruuge sa ungusu, kaslenkwaa nyaauu hitii nahaahata ungusu sa /agoo dooina.

Giyaa ilii daadi maraai gu unqusuge sagaati kaay tuba, “Ee nara'a, da pisiye hoo khayna heetlaalee.”

Daa ilii pisi, nyaauu goõ yaay ca/iri qaymoo da nyaauu dono'oo dooinay, tooinaa tlaatleesiri doosla te'esii. Ungusu see naa bawma dosi yaagi tosaa khay slaqumuge, yaati tafai hari amoo leẽ. Kaslenkwaa, nyaauu cada hiĩ nahhamidiri amooge, gitii guniri qaymooge digaati ba/i alungo ha wakinay. Ungusu yaati bakaakai. Te'esaa nyaauu gi tooinaa tlaatleesiri coco'omoo tuba, “Inkoo hiiqonee, leẽ unqusimoo, leẽ unqusimoo.” Ungusu, kaslenkwaa, hiĩ bondeeriige qadimidi, te'esaa na “Hururuku!” bondeeriige. Nyaauu yaa /aa/iri te'esii, unqusu diĩ wa'ayge.

Letuti see unqusu inaa nyaauu nangooti wakaawakiyay letuti naqatloo.

Somo la 16

Baada ya kujifunza machache mengine utapata nafasi kuandika hadithi yako wewe mwenyewe.

Kwenye maandishi ya lugha yoyote ni muhimu kujua mipaka ya maneno na kuweka nafasi katikati ya maneno ili kumsaidia msomaji kujua neno moja linaishia wapi na neno lingine linaanzia wapi. Bila nafasi katikati siyo rahisi kusoma. Angalia sentensi zifuatazo ambazo hazina mipaka wala nafasi katikati ya maneno:

*Yaawantabaloowakakwa/iiaaSlangaslangayhingigislaslayri
amoogeHingigicehheemisirihaaSlangaslangay.*

Ni vigumu kusoma, sivyo?

Mara nyingi mipaka katikati ya maneno itagunduliwa tu bila kuifikiria sana. Mwandishi akijisomea maandiko yake polepole, atagundua mapumziko kidogo katikati ya maneno. Mara nyingine ni vigumu kugundua mipaka hiyo. Hapo chini kuna maamuzi machache yanayohusu jinsi ya kutenga maneno mengine katika Kiburunge.

Vionyeshi

Maneno ambayo yanaonyesha kitu fulani kiko mahali fulani, kulingana na mahali alipo msemaji, yanaitwa *vionyeshi*. Kwa

Kiburunge kuna vionyeshi vifuatavyo (angalia herufi nzito tu):

micookoo

pandaa

ilibaa

micookoki

pandati

ilibaa hhanki

micookokee

pandatee

ilibaa hhakee

micookoka'a

pandata'a

ilibaa hhaka'a

micookokira

pandatira

ilibaa hhakira

Kwenye kanuni ya Kiburunge vionyeshi **-ki, -kee, -ka'a, -kira, -ti, -tee, -ta'a**, na **-tira** viunganishwe na nomino zao, k.m. **micookoki** na **pandatee**, na vionyeshi **hhanki, hhakee, hhaka'a** au **hhakira** vitengwe na nomino yao, k.m. **ilibaa hhanki**.

Mazoezi

Angalia maneno yafuatayo na uthibitisha kama yameandikwa sawa au si sawa. Kama ni sawa weka y kwenye boksi, kama si sawa weka X kwenye boksi na andika tena kama inavyotakiwa kuandikwa.

Angalia mifano miwili mwanzoni, halafu uendelee vivyohivyo na maneno mengine:

Ni sawa au si sawa?

Isipokuwa sawa andika kama inavyotakiwa

micookookee x

micookokee

ilibaa hhakira ----

Pandatira ----

yakwayhhakee ----

hadee ti ----

sagaka'a ----

mara kira ----

daqa tiray ----

heedikee ----

aaraa hhanki ----

Vimilikishi

Maneno yanayoonyesha uhusiano wa kitu fulani kuwa mali ya mtu fulani huitwa *vimilikishi*. Katika Kiburunge kuna vimilikishi vifuatavyo (angalia herufi nzito tu):

dahaa goy	kuugiya doy	ilibaa koi
dahaa googu	kuugiya doogu	ilibaa koku
dahaa googi	kuugiya doogi	ilibaa koki
dahaa gosi	kuugiya dosi	ilibaa kosi
dahaa goori	kuugiya doori	ilibaa koti
dahaa googuna	kuugiya dooguna	ilibaa kokuna
dahaa gooina	kuugiya dooina	ilibaa koina

Vimilikishi vyote vitengwe na nomino zao.

Mazoezi

Tafsiri maneno yafuatayo kutoka katika Kiswahili kwenda kwenye Kiburunge:

mbuzi zetu	aaraa koti
kichwa changu	_____
mke wako	_____
mume wake	_____
shamba lenu	_____
maji yao	_____
kipekecho chake	_____
watoto wangu	_____

Somo la 17

Kitenzi ni neno ambalo linaeleza tendo linalofanyika, k.m. **qabe**, **handikimi**, **soidi**. Kirai cha kitenzi ni fungo la maneno ambalo linaeleza siyo tendo tu peke yake, lakini pia muda wake (zamani, sasa, kesho n.k.), mtendaji wake (mimi, wewe, yeye n.k.) na mambo mengine mengi.

Angalia sentensi ifuatayo:

Sa/alee **haã waaudi** wa/amuuge. (Jana nilikwenda kisimani.)

Kirai cha kitenzi kwenye sentensi hapo juu ni: **haã waaudi**. Kawaida katika Kiburunge, kila kirai cha kitenzi kina vipande viwili.

Angalia mifano ifuatayo:

Haã fiici	nimefagia
Haa hhuncidi	ulioga
Yaa /aa/ii/imina	alikuwa analia
Hooy huu'uday	mtaanguka
Haguraani khayni	tumeshamleta
Lamaati tledayda	urefuke

Kwenye kanuni za Kiburunge vipande viwili hivyo viandikwe kwa kuvitenga, kwa sababu neno lingine linaweza kuingia katikati yao, k.m.:

Kumbo'oo yaa waauti. Mama mkwe aliondoka.

Kumbo'oo yaa ayago waauti. Mama mkwe aliondoka kutoka nyumbani.

Kuna mfano mwingine ambao unatokea mara nyingi kwenye hadithi za Kiburunge. Angalia sentensi ifuatayo:

Kwa/ii **ginaa ilii khay** aya gu konkokuge ta, “Guutee, yeraa!”

Kwenye mfano huu neno **ilii** linaingizwa katikati ya vipande viwili vya kirai cha kitenzi. Kila sehemu itengwe, yaani iandikwe **ginaa ilii khay**, siyo *ginaailii khay*, wala *ginaa iliikhay*, wala *ginaailiikhay*.

Masharti hayo si rahisi kwa mwandishi kushika mara moja, kwa sababu mara nyingi kwenye matamshi yake ni kama neno moja tu, k.m. *haahhuncidi*. Pia inawakilisha dhana moja tu, na peke yake kipande hicho cha kwanza hakina maana bila kitenzi chenyewe (yaani kipande cha pili). Lakini ni muhimu kufuata kanuni za Kiburunge ili maandishi yako yalingane na Kiburunge sanifu.

Ili usaidiwe kuzoea jinsi ya kuandika kirai cha kitenzi, fanya mazoezi yafuatayo.

Kwenye sentensi zifuatazo zungushia kirai cha kitenzi. Angalia mifano miwili mwanzoni. Inawezekana kuwa na virai viwili vya vitenzi katika sentensi moja:

1. Sa/alee haã waaudi wa/amuuge.
2. Qatlay giyaa ilii day ayage, yaa huui.
3. Nyaa'auu yaa /aa/iri te'esii.
4. Neetoti haga sla'a.
5. Hootii laabana letu yaqa afa gu onke.
6. Diniĩ afahhami amoo.
7. Sini afiioynte afamaraa!
8. Yaani hheekidii ma'ay?
9. Hingaa ilii slaslayri, ginaa ilii tlaatleesiri qwatla.
10. Hindaqaru yoó ibidiyaaba ina lee.
11. Tleemaa yaayii da/adi hari khisla.
12. Khaimoo goy dugoó iliidayaaba.

Tafsiri sentensi zifuatazo kutoka katika Kiswahili kwenda kwenye Kiburunge:

1. Huyu mama atapika ugali.

Hadetee yoo tantinta fa/a.

2. Watoto walicheza vizuri.

3. Kesho tutakwenda mjini.

4. Alinipa gunia moja la mahindi.

5. Tulipofika kwao tulianza kusalimiana.

6. Umetosheka?

Sasa ni nafasi yako kuandika hadithi au historia fupi kwa Kiburunge. Labda unajua hadithi za wanyama, k.m. kuhusu **kwa/ii** au **baymoo** au **daw** au mnyama mwingine. Pengine unataka kuandika historia fupi kuhusu Waburunge au maisha yako. Pengine unataka kuandika kuhusu utamaduni au desturi ya Waburunge. Chagua hadithi yoyote unayoipenda! Tumia nafasi iliyopo hapo chini na kwenye karatasi zifuatazo kwa ajili ya kuandika hadithi au historia yako.

Hadithi yangu

Hadithi yang

Majibu ya Mazoezi

Hii ni sehemu ya masahihisho. Linganisha majibu yako na majibu sahihi yafuatayo. Kama umekosea urudie tena somo hilo ili ujifunze vizuri jinsi ya kusoma na kuandika Kiburunge. Maneno mengine ya Kiburunge yanatamkwa kwa njia tofauti tofauti. Matamshi hayo yote ni sawa. Kwa hiyo kama umeandika neno fulani tofauti kwa ajili ya matamshi yako, hii siyo kosa, km. Somo la 5: kurukuruu, inawezekana kuandikwa kurukuroo.

Somo la 1

dinu, mibi, saga, mara, dagara, dagana, gimba, ana, uma, sibida

Somo la 2

1. kebabu, 2. konkaku 3. mara, 4. bonda, 5. tagadiya, 6. fala, 7. hotu, 8. waka, 9. sibida 10. dagara, 11. yondu, 12. tami

Somo la 3

khapu, khwayla, yakway, gwereti, chupaa, akhamisu, nyeraw

Somo la 4

tigay, goy, aw, raw, makay, naw, unkuray, nyeraw, pasliyey

Somo la 5

uma, ilaa, kurukuruu, eea, lelelelee, deesu, kori, uurii, bosoroo, kooloo, danda, pandaa, inkoo, afa, gamfa, munchere, hindo, heedi, ina, konday, kuuna, maamay, temba, nyeraw, tongoo, yondu, yaamu, gimba, biinoo, bingay

Somo la 6

kibiriĩ, kataã, fayũ, hida goõ, kitiĩ, leẽ, madeẽ, oõ, aluũ, khiriĩ

Somo la 7

cada, camasu, dinca, kwacankha, cufaraã, cina, carafu

Somo la 8

dihhu, dahhada, cehheemisida, hhamaahhami, hhiyuuma, leehhisi.

Somo la 9

1. qwancaee, 2. qayru, 3. cubuqari, 4. daqway, 5. qori, 6. baqamidu, 7. daqa, 8. qeeraa, 9. qweelii, 10. fanqu, 11. nuqu.

Somo la 10

heetlawaa, heetlaalee, kintla, tlafoo, tlaatleesoo, khotlombaa, tlabiya, tlaatlaqvaa, tlehhiisay, tloomu, tletaa.

Somo la 11

slaqwa, sluufaa, khooslay, miisliislay, kaslenkwaa, Slangaslangay, slehheẽ, slubisi, slaslayri.

Somo la 12

ba/aa/ati, boo/imisi, ciri/idaa, coko/u, cu/i, gwaa/i, wa/a

Somo la 13

ma'ay, tiaa, fu'umay, bu'uu'uru, kooani, aaraa, te'esii, Burungito'oo, Burungaisoo, muuna, du'uma, so'oy

Somo la 14 (Majibu ya Mazoezi)

Khankhay yoo khay, Hoó doosla, /awtu noó khu'una, Soolay yoo ru'unta, Khankhay yoó khakhay, Hoo de'ema, Hoo doosla, Soolay yoó ru'unta, Ana hoó de'ema, /awtu noo khu'una.

Somo la 16 **Ni sawa au** **Isipokuwa sawa, andika**
kama inavyotakiwa kuandika.

si sawa

Micookoo	x	<u>micookokee</u>
ilibaa hhakira	✓	_____
pandatira	✓	_____
yakwayhhakee	x	<u>yakway hhakee</u>
hadee ti	x	<u>hadeti</u>
sagaka'a	✓	_____
mara kira	x	<u>marakira</u>
daqa tiray	x	<u>daqatiray</u>
heedikee	✓	_____
aaraa hhanki	✓	_____

aaraa koti; saga goy; hadee doogu; hhawata gosi; qaymoo dooguna;
 ma'ay koina; slubisay gosi; ya'ay koi (daaqay koi)

Somo la 17 (Majibu ya Mazoezi)

1. Sa/alee haã waaudi wa/amuuge.
2. Qatlay giyaa ilii day ayage, yaa huui.
3. Nyaa'auu yaa /aa/iri te'esii.
4. Neetoti haga sla'a.

5. Hooti laabana letu yaqa afa gu onke.
6. Diniĩ afahhami amoo.
7. Sina afioynte afamaraa!
8. Yaani hheekidii ma'ay?

9. Hingaa ilii slaslayri, ginaa ilii tlaatleesiri qwatla.
10. Hindaqaru yoó ibidiyaaba ina leẽ.
11. Tleemaa yaayii da/adi hari khisla.
12. Khaimoo goy dugoó iliidayaaba.

1. Hadetee yoo tantinta fa/a.
2. Daaqay (Ya'ay) yaa neetiniri hhoinay.
3. Heetlaalee dandiray hoo hoyomboo kayna.
4. Ina sinaa qay curuqu leẽ gu olongaa.
5. Qatlay gaa ilii daani yaamkoinay hangaa tlaatleesani cehheehhemisu.
6. Haã bu'udisidii?

Shirika la SIL International limeenea katika maeneo mbalimbali, linahudumia lugha mbalimbali katika nchi zaidi ya 70 ulimwenguni kote. Zaidi ya mataifa 20 kati ya mataifa 70 yako Afrika.

Lengo la SIL ni kuinua utafiti wa kiisimu, maendeleo ya lugha, mafundisho ya kusoma na kuandika, tafsiri, pamoja na mambo ya kielimu na kutafiti utekelezaji wa huduma, kijamii na kimaendeleo.

Kwa upande wa mkoa wa Dodoma tunatoa huduma kwa makabila ya Waburunge, Warangi, Wasandawe na Waalagwa.

